

**Ўзбекистон Фанлар академияси
Давлат ва ҳуқуқ институти**

М.Х. БАРАТОВ

**Фуқаролик ҳуқуқи айрим
субъектларининг ҳуқуқий мақоми:
воқелик ва истиқболлар**

/монография/

Тошкент – 2022

**Ўзбекистон Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институтининг
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2022 йил 21 декабрь,
7-сон баённома).**

УДК: 347.1(575.1)

Фуқаролик ҳуқуқи айрим субъектларининг ҳуқуқий
мақоми: воқелик ва истиқболлар. – Т.: Давлат ва
ҳуқуқ институти, 2022. 156 б.

Масъул муҳаррир: юридик фанлар доктори, профессор
О. Оқюлов

Такризчилар: юридик фанлар доктори, профессор
В.Р. Топилдиев
юридик фанлар доктори, профессор
Н.Ҳ. Раҳмонқулова

Монографияда фуқаролик ҳуқуқининг айрим субъектлари – юридик шахслар ва давлатнинг субъектлилиги (ҳуқуқ ва муомала лаёқати)га бағишланган бўлиб, унда оиланинг ҳуқуқ субъекти бўлиши масаласи, нотижорат ташкилотларнинг жавобгарлигини белгилаш, корпоратив тижорат юридик шахслари фаолияти, Конституциявий ислоҳотлар жараёнида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари мақомини такомиллаштириш, юридик шахслар жавобгарлиги, Янги Ўзбекистон шароитида давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъектлари тизимида тутган ўрни, давлатнинг мулкӣ-ҳуқуқӣ субъектлиги, давлатнинг деликт муносабатлардаги иштироки муаммолари, фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликни давлатга нисбатан қўллаш масалалари тадқиқ этилган.

Нашр юридик таълим вакиллари, тадқиқотчилар, ҳуқуқни қўлловчилар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Мундарижа

Кириш	4
I боб. Фуқаролик ҳуқуқи айрим субъектларининг ҳуқуқий мақомига доир	9
1.1-§. Оила ҳуқуқ субъекти бўла оладими?	9
1.2-§. Корпоратив тижорат юридик шахслари фаолияти масалалари: корхоналар мисолида	17
1.3-§. Конституциявий ислоҳотлар жараёнида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари мақомини такомиллаштириш масалалари: фермер хўжаликлари мисолида	32
1.4-§. Нотижорат ташкилотларининг жавобгарлигини белгилаш: воқелик ва истикболлар	41
1.5-§. Юридик шахслар жавобгарлиги: доминант – Фуқаролик кодексими ёки Жиноят кодекси?	55
II боб. Давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий субъектлигига доир	68
2.1-§. Янги Ўзбекистон шароитида давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъектлари тизимида тутган ўрни: воқелик ва истикболлар	68
2.2-§. Давлатнинг мулкӣ-ҳуқуқий субъектчилигига доир	76
2.3-§. Давлатнинг деликт муносабатлардаги иштироки муаммолари: такомил сари	113
2.4-§. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни давлатга нисбатан қўллаш: муаммолар ва ечимлар	129
Хулоса	147
Фойдаланилган адабиётлар	151

Кириш

Барча ҳуқуқий муносабатларда бўлгани каби фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ҳам ушбу ҳуқуқий муносабатларнинг объекти, субъекти ва мазмунидан иборат бўлиб, айтиш мумкинки, ҳар бир компонент бир-бирини тўлдириб туришга хизмат қилади. Ҳуқуқ объектлари ҳуқуқ субъектларининг хатти-ҳаракатлари қаратилган нарсалардир. Иқтисодчилар тили билан айтганда, қайсики иқтисодий муносабатларнинг предмети бўла оладиган нарсалардир. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига кўра, фуқаролик ҳуқуқлари объектларининг муомалада бўлиши ўзига хос хусусиятларга эгадир. Яъни, фуқаролик ҳуқуқларининг объектлари: *эркин муомаладаги* (олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, умуман, шартномавий муносабатларнинг предмети бўла оладиган объектлар); *муомаладан чиқарилган* (ер, ер ости бойликлари каби) объектлар; *муомалада бўлиши чекланган* (айрим фарммаҳсулотлар) объект турлари фарқланади. Булар ҳақда мамлакатимизда бир қатор тадқиқотлар олиб борилган¹.

Субъектларнинг у ёки бу жиҳатларига доир тадқиқотлар ҳам талайгина².

¹ Ҳ.Раҳмонкулов. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009; Қ.Меҳмонов. Компьютер дастурлари ва маълумотлар базасига оид муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори диссертацияси. –Тошкент: 2018; О.Оқюлов, Д.М.Қараходжаева, Б.Н.Тошев, И.И.Насриев, Н.Ф.Имомов. Уй-жой ҳуқуқи. Дарслик. –Тошкент: ТДЮИ, 2012; Ф.Т.Буранов. Правовые проблемы использования и охраны вод Республики Узбекистан: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2010; Ш.Ш.Бакаев. Давлатга қарашли турар жойларни хусусийлаштиришни фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2012; Р.Хонназаров. Номоддий неъматларга етказилган зарарни ундиришнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2012; А.А.Аманов. Ахборот хизмати кўрсатишни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2018; И.Б.Якубова. Ўзбекистон ва Япония конунчилигида шахсий номулк ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий муҳофаза қилиниши: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2019; О.Ж.Холмўминов. Ер участкаларидан фойдаланишни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2020.

² Ҳ.Раҳмонкулов. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009; М.М.Камалов. Правовой статус транснациональных корпораций: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2010; Д.Б.Джуроев. Деловая репутация юридических лиц и проблемы ее гражданско-правовой защиты: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2010; Д.А.Чиниев. Гарантии осуществления права собственности в Республике Узбекистан: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2010; Ю.Б.Саипова. Правовой режим недвижимости как имущественной основы предпринимательской деятельности: Юрид. фан. номз. дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2010; Т.Т.Мадумаров. Микрокредит ташкилотларининг фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2019; Х.М.Қиличев. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2020; Э.О.Хомидов. Давлат олий таълим муассасаларининг тадбиркорлик фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар мазмунига доир бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди¹.

Амалга оширилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, мамлакатимиз цивилистлари томонидан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари, объектлари ва мазмунига доир бир қатор ишланмалар мавжуд. Ушбу тадқиқотларда илғор ғоялар, кун мавзусига доир муайян илмий-назарий, амалий ечимлар берилган.

Билъакс, тадқиқот муаллифи узоқ йиллардан буён фуқаролик ҳуқуқининг субъектларига доир изланишлар олиб боради. Айниқса, давлатнинг субъектлилиги масаласида.

Ушбу тадқиқот ҳам цивил ҳуқуқининг айрим субъектлари – юридик шахслар ва давлатнинг субъектлилиги (ҳуқуқ ва муомала лаёқати)га бағишланган. Хусусан, тадқиқотнинг биринчи бобида унда оиланинг ҳуқуқ субъекти бўлиши масаласи, нотижорат ташкилотларнинг жавобгарлигини белгилаш, корпоратив тижорат юридик шахслари фаолияти, юридик шахслар жавобгарлиги масалалари ўрганилади. Иккинчи бобда Конституциявий

тартибга солиш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2020; А.А.Ахроркулов. Нотижорат ташкилотларнинг фуқаролик-ҳуқуқий мақомини такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2022; У.Ҳажиев. Корхона фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объекти сифатида: назарий ва амалий ечимлар: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2022; Д.Б.Рахимов. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2022; Н.А.Ашурова. Тадбиркорлик субъектлари мулк асосларининг ҳуқуқий режими: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2021; О.С.Нарзиев. Ўзбекистонда капитал бозорининг ҳуқуқий тизимини такомиллаштириш масалалари: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2022; Н.А.Кулдашев. Ички ишлар органлари деликт муносабатлар субъекти сифатида: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2022.

¹С.С.Бозаров. Ўзбекистон Республикаси эркин иқтисодий зоналарида тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2018; М.Э.Бобожонов. Қимматли қоғозлар воситасида тузиладиган репо битимларини қўллашнинг фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш масалалари: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2018; Б.Б.Худайбергенов. Банкротлик таомили сифатида суд санациясини такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2019; У.К.Нуруллаев. Учинчи шахсларнинг фуқаролик-ҳуқуқий шартномавий муносабатларида иштирокининг ўзига хос хусусиятлари: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2019; Л.И.Ачилова. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида меҳмонхона хизматлари кўрсатишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2020; Ҳ.М.Воҳидов. Даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2020; А.А.Каримов. Фуқаролар соғлиғини сақлашнинг фуқаролик-ҳуқуқий нормалар воситасида таъминлаш масалалари: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2020; Ф.Б.Зайнобиддинова. Инвестиция шартномаларининг ўзига хос хусусиятлари ва уларни фуқаровий-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш масалалари: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори дисс... –Тошкент: 2021; Б.Р.Топилдиев. Мол-мулкни ишончли бошқариш шартномасини такомиллаштириш: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2020; Б.М.Ҳамрокулов. Маънавий зиённи қоплаш асосларини такомиллаштириш: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2020; В.Р.Топилдиев. Ташкилий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш: юридик фанлар доктори дисс... –Тошкент: 2021.

ислоҳотлар жараёнида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари мақомини такомиллаштириш, Янги Ўзбекистон шароитида давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъектлари тизимида тутган ўрни, давлатнинг деликт муносабатлардаги иштироки муаммолари, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни давлатга нисбатан қўллаш масалалари тадқиқ этилган.

Фикримизча, такомиллашиб, тобора чуқурлашиб бораётган замонамизда фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг субъектлилик масаласи тадқиқотчиларнинг диққат марказидан тушгани йўқ. Хусусан, бутун бошли оилани ҳуқуқ субъекти дейиш мумкинми? Юридик шахслар жавобгарлиги масаласида янгича ёндошувлар пайдо бўлмоқда. Шу маънода бу соҳани тартибга солишда устуворлик қайси қонунчилик тармоғига: фуқаролик қонунчилигидами ёки жиноят қонунчилигига бериладими мазмунидаги саволлар туғилди.

Тан олиш керак, узоқ йиллар мобайнида давлатнинг ижтимоий вазифаси – муайян давлат ҳудудида яшаб, истиқомат қиладиган барча миллатлар, элатлар ва этник гуруҳлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасида жипслик, аҳиллик ва хавфсизликни таъминлашдан иборат бўлиб келди.

Ўтган 2017 – 2021 йилларда амалга оширилган Ҳаракатлар стратегияси даврида тўпланган тажриба шуни кўрсатдики, эндиликда давлатнинг вазифаси сифат, мазмунан ва шаклан ўзгармоқда. Бугунги рақобат дунёси, инвестициявий жозибадорлик эндиликда фалсафанинг ўша машҳур категорияси – миқдор кўрсаткичлари ўз ўрнини – сифат кўрсаткичларига бўшатиб беришини талаб этмоқда.

Эндиликда давлатнинг вазифаси давлат хизматлари сифати ва жамият билан ўзаро ҳамкорлик самарадорлигига эришиш учун бошқарувнинг барча даражаларида ресурслар ва кўникмаларни сафарбар этиш ва бирлаштиришдан иборат бўлиши лозимлигини давр тақозо этмоқда. Бугунги ислоҳотлар фонида давлат бошқарувида давлат бошқаруви органлари

фаолиятини “фуқарога хизмат қилишга йўналтириш”да очиклик (давлат хизматчиларининг ҳисобдорлиги, бюджет шаффофлиги, ахборотнинг очиклиги, фуқаролар ва ОАВнинг ахборотдан фойдаланиш очиклиги) жуда муҳим.

Ҳокимиятга ишонч (парламент/ҳукумат/суд) муҳим. Шу маънода ўзида “инсон кадри учун”, “давлат – инсон учун” ғояларни моддийлаштиришга йўғрилган Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари қадамлар қўйилган давларда давлатнинг субъектлилигини ўрганиш, унинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатини аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Манбаларда давлатнинг оммавий ҳуқуқ, хусусан, халқаро-ҳуқуқий субъектлилиги бирмунча тадқиқотлар марказида бўлган. Бироқ давлатнинг хусусий-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатидаги иштироки масаласи ҳаминқадар. Хоҳлаймизми-йўқми, давлат ижтимоий-сиёсий тузилма сифатида ҳуқуқнинг бошқа субъектларига қараганда, бирмунча ўзига хосликларга эга.

Фуқаролик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланган ҳар қандай шахс (жисмоний ва юридик шахс, шу жумладан, давлат) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг субъекти ҳисобланади¹. Давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик субъекти сифатида бошқа шахсларга етказилган зарарни қоплаши, ўз зиммасидаги мажбуриятни бажармаганда белгиланган неустойкани тўлаши лозим бўлади.

Мамлакатимизда бозор муносабатлари шакллана бошлаган пайтдан бошлаб, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиги мавқеи сезиларли даражада ўзгарди. Эндиликда давлат ҳам у ёки бу муносабатларда муайян жавобгарлиги кузатилмоқда.

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, камбағалликни қисқартиришга йўналтирилган бозор иқтисодиётини

¹ Эгамбердиева Н. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. 34-б.

шакллантириш тадбирлари изчиллик билан амалга оширила бориб, бугунги кундаги “Таркибий ислохотларнинг яна бир йўналиши бу – давлатнинг иқтисодиётдаги иштирокини камайтиришдир”¹. Албатта, бундай ҳолат мамлакат ривожланишининг иқтисодий омиллари билан узвий боғлиқдир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, мазкур ишларни амалга оширишнинг, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишнинг “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”² асос қилиб олинган бўлиб, ўтган йиллар мобайнида тизимли амалга оширилган ислохотлар унда назарда тутилган тамойилларга таянди. “Ўзбекистон Республикаси қафолатларини бериш тартибини такомиллаштириш” Тараққиёт стратегиясида:

- давлат қафолатини Молия вазирлиги ҳулосаси асосида бериш;
- давлат қафолати учун тўловни хатарлар даражасидан келиб чиққан ҳолда белгилаш;
- давлат қафолати тақдим этишда корхоналарига молиявий шарт ва талабларни белгилаш тартибини жорий этиш назарда тутилмоқда³.

Тадқиқот қайд этилган ушбу масалаларга бағишланган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси (29.12.2020) // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.

² // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида” 28.01.2022 йилдаги ПФ–60-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 йил, 06/22/60/0082-сон. URL: <https://lex.uz/uz/docs/5841063>.